

Рецензия

от доц. д-р Йонка Балтаджијева

член на научното жури за присъждане на образователна и научна степен „доктор”,
утвърдено със Заповед № РД-6-75 от 18.03.2015 г. на директора на Института за
изследване на населението и човека

на дисертационен труд на тема: *Личностна типология на зависимите от
психоактивни вещества на метадоново лечение,*

представен от докторант Красимира Минева

за присъждане на образователната и научната степен

“доктор” по Професионално направление 3.2. Психология, докторска програма „Обща
психология (психология на личността)” с научен ръководител доц. д-р М. Бакрачева

Представените ми документи по защитата (дисертационен труд, автореферат, списък на публикации и др.) отговарят на изискванията на ЗРАСРБ и Правилника за прилагането му, както и на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемането на академични длъжности в БАН. Това ми дава основание да рецензирам дисертационния труд.

1. Обща характеристика на дисертационния труд

Актуалността на разглеждания от докторанта проблем е безспорна и тя се открива в очертаващата се тревожна тенденция на нарастване на употребата на наркотични вещества в България. Проблемите, които съпътстват употребата на психоактивни вещества се разпростират върху обществения живот като цяло, върху обкръжението на употребяващите и върху тяхната личност. Затова и изясняването на връзката между причините/факторите за употреба и проблемна употреба на ПАВ, начина на протичане на разстройството и методите за успешно лечение при зависимите се извежда като приоритет в дисертацията. Конкретната реализация на този приоритет е ориентирана към търсене, откриване и създаване на нова многодименсионална типология на зависимите от ПАВ, чрез която да се открият различията между хероинозависимите по отношение на тежестта на протичане на заболяването и личностните фактори, свързани със зависимостта от ПАВ. Именно новата типология може да се използва като диагностичен и интервещионен инструмент, а също и като скринингов инструмент с превантивна насоченост.

Дисертацията е безспорно потвърждение, че избраната за разработване тема е дисертационна, изключително актуална и социално значима.

Дисертационният труд на Красимира Минева е в обем от 197 страници. Той включва увод (2 стр.), три глави (138 стр.), изводи (5 стр.), заключение (2 стр.), използвана литература (114 заглавия) и приложения (8 бр.). По своята форма, съдържание и обем работата отговаря на изискванията за този вид научна разработка. Графичният материал е с много добро качество (включва 32 таблици и 6 фигури).

Първа глава на дисертационния труд представлява по същество теоретичен анализ на проблема, преглед на публикувани теоретични идеи по темата и резултати от експериментални проучвания, които са свързани с интерпретираната проблематика. Съдържанието на тази глава е ориентирано към три основни източника – теоретични направления в психологическата наука за употребата на ПАВ, основни понятия в диагностиката и етиологията на тези разстройства и основните типологии на зависимите от ПАВ, разработени до настоящия момент.

В първия параграф от първа глава са открити като основни теоретични направления в психологическата наука за употребата на ПАВ „психодинамичния подход към изясняване на етиологията на зависимостите, поведенчески и когнитивно-поведенчески подходи (Аз-ефективност), фамилените подходи, хуманистичния подход (теории за самодетерминацията и вътрешната мотивация). В заключението на параграфа докторантът посочва аргументирано избора на научна парадигма, в рамките на която очертава насоките за провеждане на изследвания (с.21).

Проличава аналитичната мисъл на автора, нейната възможност да интерпретира и обобщава наличната теоретична и с приложен аспект информация, да извлича и прилага адекватно, и научно издържано, коректно и иновативно в своята работа постиженията на другите автори.

Вторият параграф от първа глава е посветен на основните понятия в диагностиката и етиологията на разглежданите разстройства. Акцентът е поставен върху няколко съвременни етиологични и обяснителни модели на зависимостите – биопсихосоциален модел, невробиологичен модел на учене на Клонингер, модел на Канеман за двойните процеси при зависимости, модел на Тверски за погрешните когнитивни възприятия. И тук докторантът логично и аргументирано позиционира своето изследване в рамките на един модел - биопсихосоциалния модел (с. 28).

В третия параграф са изложени съвременните класификации, основани на дефинирането на зависимостите, проследява се извеждането на подтипове на зависимостите. Особено внимание се обръща на факта, че употребяващите ПАВ, както

и съпътстващите употребата проблеми се отличават с голямо разнообразие и променливост (хетерогенност). Именно поради това е необходимо класифицирането на зависимите по определени критерии (създаването на адекватна типология), което ще улесни изясняване на етиологичните фактори и избора на адекватни лечебни въздействия.

В четвъртия параграф докторантът навлиза в същностния анали на своята теза. Анализът се насочва към факторите, които водят до предразположеност и уязвимост (рискови протективни фактори). Според докторантът те са: психологически фактори, психични задръжки/инхибиране, саморегулация, самоконтрол и автономност. Усилията на Кр. Минева се съсредоточават върху изясняване на онези фактори на личността, които не само предразполагат към употреба на ПАВ, но са предпоставка за развитие и хронифициране на разстройствата, които са свързани с употребата на ПАВ (с. 41). Именно в тази връзка тя разглежда и саморегулацията. Освен теоретичните определения на този личностов феномен, тя представя и анализира и резултати от емпирични изследвания на саморегулацията на личността. Разкрити са сложните зависимости между психичната саморегулация и поведенческите програми – представя се като протективен фактор в два аспекта – предпазва и превентира рискови поведения. Саморегулацията изпълнява ролята на медиатор между консумацията на ПАВ и проблемите, които възникват в резултат на употребата. Тази теза извежда докторантът и тя ще бъде доказвана експериментално.

В петия параграф е направена характеристика на съществуващите в научното пространство типологии (емпирично и теоретично изведени) и техните характеристики. Отчетени са техните дефицити, които амбицират създаването от докторанта на нова мултивариативна типология на зависимите от наркотици.

Литературна осведоменост и теоретична подготовка на кандидата

Докторантът показва много добро познаване на актуалното състояние на научните изследвания (теоретични и приложни), които са свързани с темата на дисертацията. Това проличава от използваната литература. Включени са 114 заглавия, от тях 21 са на кирилица и 93 на латиница. 65 заглавия (над 50%) са публикувани през последните 10 години, 31 от заглавията са от последните пет години. Периодът на издаване е от 1973 година до 2014 година. В литературния обзор са включени само научни публикации, които са цитирани в текста.

Във втората глава на дисертационния труд са представени последователно постановката на изследването, целта, задачите, хипотезите и инструментариумът за изследване. Ясно е определена идеята на докторанта, поставена в центъра на концептуалния модел и представляваща синтезиран израз на реализирания в първа глава преглед на теоретични и експериментални постановки (с. 68). Формулираната цел е логически свързана с цялостния концептуален модел и е операционализирана чрез четири конкретни задачи, които се решават в и чрез последващото експериментално проучване. Формулираната цел и поставените задачи са определили адекватен избор на научно и научно-приложно изследване, което включва – концептуални основи на изследването, избор на методики, пред-експериментални проучвания и експериментални изследвания. Издигната е обща изследователска хипотеза и четири частни хипотези.

Изведените тези се доказват/не доказват чрез проведено изследване със 110 лица, от които 40 хероинозависими са експериментална група и 50 лица в зряла възраст, в добро психично и соматично здраве са контролна група. Ясно са очертани променливите, които ще бъдат включени в създаването на новата типология (включени в експерименталното проучване) – равнище на саморегулация, Его-функции, тежест на зависимостта и на проблемите, породени от нея, дефицити в самодетерминацията, степен на емоционална диференциация от значимите други (индивидуация/сепарация), стил на изгражданите междуличностни отношения, степен на социална адаптация/дезаптация, мотивационна ориентация към автономност, контрол или имперсонална ориентация, оценка на степента на психологическо овластяване, възраст на начало на употребата на ПАВ.

Методичен подход

Докторантът прилага набор от методики (8 теста) които в съвкупност описват търсените фактори, типологизиращи зависимите от ПАВ. Те са описани подробно в текста и присъстват като приложения. **1. Полуструктурирано интервю “Европейски индекс за оценка степента на зависимост. Българска адаптация на EuroASI”** (Димитър Щетински и др.). **2. Въпросник за оценка на Его-функциите** (EFA - Ego Function Assessment (Bellak, & Goldsmith, 1984)). **3. Въпросник за измерване процеса на индивидуация и сепарация** (Separation – Individuation Process Inventory, R. M. Christenson and W. P. Wilson (Corcoran & Fischer, 2000)). **4. Подскала за измерване на психологическото овластяване, включена в скала за самодетерминация** (Arc Self – Determination Scale (Wehmeyer, 1995)). Прилага се само една от подскалите -

“Психологическо овластяване”. 5. **Въпросник за измерване на саморегулацията - The Self-Regulation Questionnaire (SRQ; Brown et al., 1999).** 6. **Скала за измерване на общата каузална ориентация - The General Causality Orientations Scale (GCOS; Deci & Ryan, 1985)** 7. **Скала за самодетерминация /The Self-Determination Scale (SDS (Sheldon et al., 1996).** 8. **Методика “Диагностика на междуличностните отношения” на Л. Н. Собчик, модифициран вариант на интерперсоналната диагностика на Т. Лири. Седем от методиките са адаптирани от докторанта (от №2 до №8), шест от тях се прилагат за първи път в България (от №2 до №7).**

Въз основа на получените данни от общо 110 изследвани лица е проведена процедура по измерване на вътрешната консистентност на прилаганите в изследването въпросници и скали. Специално внимание е отделено на тяхната адаптация за работа в български условия (установена надежност на скалите и въпросниците чрез алфа на Кронбах). Тя е коректно приложена и подробно описана. Изведените психометрични характеристики на въпросниците и скалите са приемливи и работещи.

Докторантът използва психологически тестове за изследване на личностови особености на хероинозависими лица и лица, които са психично и соматично здрави. Тестовите са под формата на въпросници и скали. Предназначени са за получаване на информация под формата на количествени величини (количествени методи). Получена е значителна по обем информация. Обработката на данните се осъществява чрез подходящите статистически методи, които са посочени на стр. 93 – дескриптивен анализ, корелационен анализ, клъстерен анализ на К-средните, йерархична клъстеризация, Т-тест на Стюдънт.

Значимост и убедителност на получените резултати, интерпретациите и изводите

Резултатите от изследването са представени в трета глава. Подробно и изчерпателно са анализирани получените данни. Изведени са типологизиращите променливи, свързани със зависимостта от ПАВ. Получените резултати потвърждават хипотеза 3 за наличие на корелационна връзка между променливите самодетерминация, индивидуация, сепарация и саморегулация, и тежестта на зависимостта от ПАВ. Анализът на данните продължава по посока на извеждане на норми за типологизиращите променливи на базата на изследванията, проведени с контролната група. Установява се, че зависимите срещат повече трудности в процесите на отделяне и развитие на уникалните страни на личността, нямат достатъчно висока ориентация към самостоятелност и са насочени към среда, която е контролирана чрез различни

външни стимули и подкрепления. Посочено е, че хипотеза 1 трябва да бъде отхвърлена, а хипотеза 2 частично да бъде приета. Очертани са и три клъстера в групата на зависимите, които са описани подробно, включително и в табличен вид (с. 136). Потвърдена е хипотеза 4 за съществуването на поне две подгрупи със сходни характеристики (свързани с разстройството причинено от употребата на ПАВ) в групата на зависимите от хероин. Резултатите за Подтип 1 и Подтип 3 частично потвърждават и хипотези 4.1 и 4.2. В таблица 32 „Кратка характеристика на подтиповете зависими от ПАВ по основните типологизиращи променливи” (с. 143) е обобщен целият изследователски процес по темата и ясно проличава практическата му приложимост в консултативната психологическа работа с хероинозависими. Изводите следват логично от изложените данни и направения анализ.

Подробното и аналитично изложение на резултатите от изследването в трета глава, тяхната коректна интерпретация доказва, че Кр. Минева притежава уменията да извлича и анализира богата по обем и съдържание информация. Нейните твърдения, изводи и обобщения са надеждно аргументирани и основани само на реално получени количествени стойности. Това им придава тежест и убедителност.

Стилът на изложение е ясен, точен и научен. Проличава доброто владение на понятийния апарат на разработвана научна област. Постигната е основната амбиция на докторанта – да открие, изследва, обобщи и подреди в типологията разнородните фактори, определящи степента на зависимост и степента на тежест на протичане на разстройството при зависимите от хероин. Тази амбиция не е самоцелна, а пряко свързана с потребностите на психосоциалната практика.

2. Критични бележки към дисертационния труд

Ще отправя няколко критични бележки, които се отнасят до организацията и провеждането на изследването. Те не омаловажават значимостта на дисертационния труд, а само подсказват на докторанта насоки за бъдеща работа. В контролната група са включени 40 хероинозависими лица, което предполага ограничаване валидността на изводите. В опита си да компенсира този дефицит, Кр. Минева увеличава броя на прилаганите въпросници и скали. Макар че тя успешно се справя с обработката и интерпретацията на огромното количество информация остава впечатлението за излишно натрупване и повторение на данни. Лицата от контролната група са включени в метадонова програма, а обобщенията се отнасят за хероинозависими, каквито те са били назад във времето.

3. Характер на научните приноси

Приемам заявените от докторанта научни, научно-приложни, приложни и методически приноси. Те могат да бъдат представени обобщено така:

- Създадена е авторска типология с три подтипа зависими от ПАВ. Тя има изследователска значимост, защото очертава цялостна картина на зависимостите и намалява хетерогеността при проследяване на факторите. Практическото ѝ значение се отнася до прилагането ѝ като скринингов инструмент. В корективната дейност може да се прилага като основание за изграждане на индивидуализирани лечебни и рехабилитационни програми, съобразени с личностните особености на зависимите. ***Предложено решение на практически въпроси, предложен нов научно доказан подход към типологията на зависимите от ПАВ, в частност хероинозависими.***
- Изведени са нови типологизиращи променливи и е установена ролята на някои от тях в етиологията на разстройствата, свързани с ПАВ. Те не са били предмет на изследване до момента. ***Намрупани нови емпирични данни в слабо изследвана научна област.***
- Изведени са нови насоки за работа със зависими. ***Предложено решение на практически въпрос.***
- Доказана е приложимостта на многоизмерната типология като подход при превенция на разпространението и работата със зависимите. ***Предложено решение на практически въпрос.***
- Адаптирана е методика за проследяване етиологията на зависимите (пълен и съкратен вариант). ***Предложен нов изследователски инструментариум (батерия тестове).***

4. Оценка на качеството на научните трудове, отразяващи изследванията по дисертацията

Кр. Минева посочва четири научни публикации по темата на дисертационния труд. Две от публикациите са от 2013 година и две от 2014 година. Три са излезли от печат, една е под печат. По съдържание те се отнасят до концептуалния модел, който е развит в дисертационния труд и до резултатите, които са получени от проведените от докторанта изследвания с батерията тестове, апробирана и приложена от нея.

Три от публикациите са представени на научни форуми – XII международна научна конференция, ВСУ „Черноризец Храбър“; Научна конференция с международно

участие „Знанието – традиции, иновации, перспективи“, БСУ; VII-ма Национална школа за докторанти и млади изследователи „Кризисни тенденции и перспективи за развитие през погледа на социалните науки“, Департамент по психология, Институт за изследване на населението и човека, БАН.

Авторефератът, който е в обем от 40 страници, отразява коректно и прецизно съдържанието на дисертационния труд и включва основния графичен материал. Формулираните приноси и публикации по темата съответстват на тези, които са изброени в дисертацията.

5. Изследванията по дисертацията са лично дело на докторанта

Изследванията, които са проведени от Красимира Минева са реализирани в двугодишен период със 110 лица, разделени в контролна и експериментална група. Зависимите от ПАВ (експериментална група) са включени в метадонова програма и са ситуирани в гр. Бургас. Всеки от тях е описан със своите демографски характеристики и въпреки че докторантът интерпретира обобщени данни, проличава нейната ангажираност и лично познаване на всеки от изследваните. На с.76 и с.77 от дисертационния труд изрично е посочено как е организирано и проведено изследването със зависимите – индивидуално, или на малки групи, с продължителност от два до три часа. Докторантът отбелязва коректно, че по субективни причини, свързани с личностовите особености на зависимите, 21 лица са прекъснали участието си в изследването. Получените данни от контролната група също са коректни и съпроводени с обяснителни записки за технологията на тяхното получаване от Кр. Минева. Приемам, че **всички изследвания са лично дело на докторанта.**

6. Заключение

Отчитайки изложените факти, считам че дисертационният труд на Красимира Христова Минева отговаря на изискванията на чл. 27 от ЗРАСРБ и на Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемането на академични длъжности в БАН. Това ми дава основание да дам положителна оценка на дисертационния труд на докторанта и да предложа на уважаемото научно жури да присъди на Красимира Христова Минева образователната и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.2. Психология, докторска програма „Обща психология (психология на личността)“.

07.04.2015

Рецензент:

Доц. д-р Йонка Балтаджиева